

Питання зарубіжної історії

УДК 94(477)

С. С. Троян

КАЙЗЕРІВСЬКА НІМЕЧЧИНА НА ШЛЯХУ ДО ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914 – 1918: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Німецька імперія від часу заснування в 1871 році швидко зміцнювала економічний і воєнно-політичний потенціал, готуючись до боротьби за «місце під сонцем» на світовій арені. Зростав політичний вплив у рейхстазі й уряді представників великої індустрії, мілітаристських кіл і радикальної частини пангерманського руху. Зовнішньополітична програма цих сил базувалася на ідеї перетворення кайзерівської Німеччини в могутню «світову державу». Фундаментальні основи цієї програми ґрунтувалися на геополітичних засадах просторового розширення Німецької імперії. Геополітичні ідеї та плани створення могутньої Великої Німеччини (Пангерманії) були характерні для політичного географа Фрідріха Ратцеля. Він уважав континентальну експансію першочерговим завданням, його успішна реалізація створить ґрунт для заокеанської колоніальної політики. Перша світова війна стала логічним продовженням практичного втілення німецької геополітичної програми. Ідеологічна, індустріальна і військово-технічна боротьба за «місце під сонцем» створили для офіційного Берліна необхідні передумови ескалації міжнародної обстановки на початку XX століття і зіштовхнули світ у вир глобального збройного конфлікту – Великої війни 1914 – 1918 років.

Ключові слова: Німецька імперія, зовнішня політика, колоніалізм, геополітика, Фрідріх Ратцель, Міттельєвропа, пангерманський рух, Перша світова війна.

Німецька імперія згідно з конституцією 1871 року була союзною державою і складалася з 25 окремих суб'єктів (4 королівства, 6 великих герцогств, 4 герцогства, 8 князівств і 3 вільних міста) та імперської провінції Ельзас-Лотарингія. Кожна з союзних держав мала власні законодавчі органи (ландтаги) й розгалужену бюрократичну виконавчу машину. Загальнонаціональним законодавчим імперським органом був рейхстаг, який обирався на основі загального, рівного та прямого виборчого права, хоч і зі значними цензовими обмеженнями. Верхньою законодавчою палатою була союзна рада (бундесрат) – становий орган вищого дворянства, який складався з представників князівств та вільних міст. На чолі імперії стояв кайзер, який водночас був і королем Пруссії та верховним головнокомандуючим армії й флоту. Виконавча влада знаходилася в руках імперського канцлера. Інтереси юнкерства виражала Партія німецьких консерваторів. Найважливішою політичною організацією великого капіталу була Націонал-ліберальна партія. Представників дрібної та середньої ліберальної буржуазії об'єднувала Прогресивна партія. Авторитетною в політичному житті була й Імперська (Вільних консерваторів) партія, куди входила впливова частина юнкерства, промисловці та державне чиновництво. Католиків і партикуляристські

сили, перш за все Південно-Західної Німеччини, об'єднувала партія «Центру». Інтереси значної частини робітничого класу виражала Соціал-демократична партія Німеччини. В умовах нарощування Німецькою імперією воєнно-політичного потенціалу й підготовки до боротьби за «місце під сонцем» на світовій арені особливо швидко посилювався політичний вплив представників великої індустрії, мілітаристських кіл і радикальної частини пангерманського руху.

Нова зовнішньополітична стратегія цих сил, які мали потужне лобі в рейхстазі й уряді, базувалася насамперед на ідеї перетворення кайзерівської Німеччини в могутню «світову державу». Ця лінія поведінки в полі світової політики ґрунтувалася на такому положенні: настає кінець епохи так званої європейської рівноваги і «концерту європейських держав», за якими насправді приховувалася світова гегемонія Великої Британії. Думки про швидкий кінець англійської гегемонії поділялися всіма прихильниками німецької «світової політики». Розбіжності між ними існували з іншого питання: чим замінити англійську домінацію – гегемонією Німеччини, як уважали експансіоністські кола пангерманців, чи системою «світової рівноваги», де Німеччина займе місце поряд з іншими двома-трьома «світовими державами». У цьому контексті особливого значення набуває питання про геополітичні засади німецьких загалом і пангерманських зокрема зовнішньополітичних програм кінця XIX – початку XX століття.

Працюючи над зазначеною проблемою, ми аналізували геополітичні, соціальні, географічні, етнологічні теорії пангерманістів, знайомилися з концепціями видатних діячів німецького фелькішського руху, ідеологів імперського експансіонізму Другого Рейху. При цьому ми зверталися до наукової і публіцистичної спадщини таких відомих авторів як Ф. Ніцше, Ф. Ратцель, Л. Вольтман, О. Аммон, Л. Шеман, А. Вірт, Г. Даніель, А. Беттихер, А. Дікс, Ю. Лангбен, Л. Вільзер, Ф. Ланге, Х. Чемберлен, К. Хайден, Д. Гелеві, К. Гаусгофер, Ю. Челлен, Д. Гейден, Ж. Гобіно, У. Ширер та інших.

Політична концепція пангерманців полягала у відмові від політики рейхсканцлера Отто фон Бісмарка, який бачив у створеній ним Німецькій імперії «завершену національну державу з міцними кордонами» [1, с. 187]. Пангерманський союз і близький йому Союз сприяння германізму в східних провінціях обґрунтовували плани німецьких агресивних кіл твердженнями про «неможливість» самостійного існування «малих народів» та про національну винятковість німців, покликаних панувати над ними. Пангерманський союз, Гаката і їхня преса заявляли про необхідність підпорядкування «малих народів» сильнішому «народу-повелителю», під яким малися на увазі тільки німці. «...Напрямок усього нашого розвитку... вимагає духовного і матеріального розширення імперії й поширення її влади, а також розселення фізично дуже сильних німців за чорно-біло-червоні стовпи, за моря, по всій земній кулі» [4, с. 96], – заявляли ідеологи пангерманізму.

Ця специфічна соціально-політична доктрина пангерманців базувалася на ідеї про перевагу німців над іншими народами і про їх «божественне покликання» домінувати над усім світом. Апологетом німецької загарбницької політики став Юліус Лангбен, який уважав себе «рупором світового духу» й стверджував, що його вустами промовляє цей світовий дух. Свої погляди Лангбен обґрунтував та виклав наприкінці XIX століття у праці «Рембрандт як вихователь» (1891 рік) [9].

Книга Лангбена була дуже популярною в Німеччині й пережила свого автора. Вже після його смерті, у 1909 році, вийшло її 49-е видання. Він, зокрема, заявляв, що Німеччині, виходячи з її центрального становища в Європі, визначено долею відігравати провідну роль: Німецька держава повинна панувати у світі, а німці мають бути аристократією серед інших народів. Німеччина займе таке місце серед інших держав планети, як німецький імператор серед німецьких князів. Необхідно розширити кордони кайзерівської Німеччини в Європі, завоювати для «німецького духу» відповідний простір. Лангбен писав: «Ми повинні створити простір для імперії німецької раси з населенням у сто мільйонів душ, щоб можна було протистояти Росії, яка завжди буде перешкодою на шляху до завоювання Німеччиною світового панування» [9, с. 211].

Лангбен, услід за Германом Даніелем і Паулем де Лагардом (Антуан Беттихер), розвивав ідеї про те, що Німеччина завдяки своєму географічному положенню стала нібито й духовним центром світу – серцем та мозком людської цивілізації. Німці, які займають центральне становище в Європі, повинні створити могутню серединноєвропейську державу як знаряддя для подальшого завоювання «світового панування». Тобто «мозку» й «серцю» людства мало належати і його тіло. Лангбена, поряд з Лагардом та Ніцше, навіть називають одним із «пророків» німецького націоналізму. Пангерманці надалі розвинули цю географічну теорію держави. Саме на її основі в кінці 90-их років XIX століття виникла геополітика – політична концепція, яка використовує географічні дані (територія, положення країни, характер ґрунтів, клімату і т.п.) для обґрунтування експансії. Розглядаючи зв'язок між землею, географічним простором і політикою держави, геополітика стверджувала, що розвиток держави, її політики є наслідком тільки географічних причин, причому підкреслювалася обумовленість цієї політики.

Геополітика у Німеччині немов увійшла у фундамент ідеологічної підготовки німецькими імперіалістичними колами Першої світової війни. Так званий справедливий розподіл землі, який став складовою частиною теорії «життєвого простору», оспівування переваги німецької раси були компонентами обґрунтування нової війни. Відомий німецький геополітик, колоніальний діяч та ідеолог Артур Дикс закликав німецьких імперіалістів до активних дій, щоб перетворити Німеччину в світову державу [4, с. 93]. У німецькій геополітиці зразу ж чітко визначилися два основних напрями:

1. Обґрунтування загарбання чужих земель і, в першу чергу, німецького «просування на Схід».
2. Ідеологічне обґрунтування необхідності захоплення заокеанських колоніальних територій, ринків збуту, джерел сировини для Німеччини.

Отже, з самого початку свого існування геополітика відігравала особливу роль в обґрунтуванні імперіалістичних пангерманських програм. Не випадково засновник німецької геополітики Фридрих Ратцель був членом Пангерманського союзу. При розробленні свого вчення Ратцель спирався на дві концепції: географічного детермінізму, в основі якого лежала теза про визначальну роль географічних факторів у суспільному житті, і соціального дарвінізму. В зв'язку з цим окремо спинимося на сумнозвісній концепції соціального дарвінізму і її впливові на німецьку суспільну свідомість кінця XIX століття. Саме вона у формі расової теорії про винятковість арійської раси стала складовою частиною пангерманської ідеології. Расову теорію проповідували відомі члени

Пангерманського союзу О. Аммон, Л. Вільзер, Л. Шеман, А. Вірт, Ф. Ланге, Л. Вольтман. Так, Вольтман у своїй праці «Теорія Дарвіна і соціалізм» писав: «Наскільки нам відома історія людського роду, останній завжди поділявся на раси; що стосується походження рас, це питання виходить за рамки наших історичних знань. Історія культури – це історія рас і народів; це – расова боротьба за території, засоби проживання й панування. У соціальному світі расова боротьба служить органічною основою всякого культурного історичного розвитку» [2, с. 273].

Але найбільший вплив на німецьку геополітику мали расові доктрини, розроблені французьким дипломатом графом Ж.А. де Гобіно й англійським підданим Х.С. Чемберленом. Дуже влучну характеристику їм дав відомий американський історик і журналіст Вільям Ширер [7]. Він писав, що обидва відзначалися широкою ерудицією, великою культурою, багато їздили по світу. Водночас вони стали родоначальниками расових доктрин, настільки протиприродних, що ніхто, навіть їхні власні співгромадяни, не сприймали їх усерйоз, за винятком німців.

Расову доктрину Гобіно виклав у чотирьохтомній праці «Нарис про нерівність людських рас», яка була опублікована в Парижі у 1853 – 1855 роках. Його теорія, яка дістала поширення в Німеччині в останнє десятиліття XIX століття, була перш за все вченням, яке виправдовувало колоніальну політику. Гобіно вважав, що расове питання займає провідне місце серед інших історичних проблем. Існує три основні раси – біла, жовта, чорна. При цьому безумовну перевагу він віддавав білій расі. «Історія вказує на те, що всі цивілізації беруть початок від білої раси і жодна цивілізація не може розвиватися без вкладу білої раси» [7, т. 1, с. 135], – писав Гобіно. На його думку, справжній скарб білої раси становлять арійці, яких він назвав «працелюбними представниками роду людського, найблагороднішими серед білої раси». До таких арійців він відносив частину населення Франції, жителів Англії, Ірландії та Нідерландів, німців, які проживали вздовж Рейну і в Ганновері, а також скандинавів. При цьому Гобіно вважав німців, особливо тих, які проживали на заході Німеччини, кращими представниками всіх арійців. «Германці арійського типу, – заявляв французький дипломат, – уособлюють величезний витвір природи... Тому всі їхні думки, слова й дії надзвичайно важливі» [7, т. 1, с. 135]. Виходячи з біологічних і генетичних чинників, арійській (білій) расі Гобіно відводив роль панівної еліти у людському суспільстві.

Зрозуміло, що ідеї Гобіно набули популярності в Німеччині, особливо після того, як пангерманець Людвіг Шеман спочатку в 1891 році заснував «Товариство Гобіно», а потім у 1897 – 1901 роках переклав його працю німецькою мовою. До гарячих прихильників ідей французького дипломата належав і Х'юстон Стюарт Чемберлен. Слідом за автором «Нарису про нерівність людських рас» він дійшов висновку, що ключем до розуміння історії, а по суті основою цивілізації, є расовий підхід. Чемберлен був не тільки одним з перших, хто в Німеччині заклав основи расової теорії, але і євгеніки – науки про расову чистоту. Однак, на думку біографа Гітлера німецького антифашиста К.Хайдена, який жалкував про вплив расової теорії Чемберлена на маси, останній був також прикладом «одного з найдивніших обдарувань в історії німецького світогляду, скарбниці знань і серйозних думок» [7, т. 1, с. 137].

Найсильніший вплив на світогляд німців справили положення, викладені у роботі Чемберлена «Основи дев'ятнадцятого століття» [6; 8], яка була написана за півтора року – з 1 квітня 1897 року по 1 жовтня 1898 року й опублікована в 1899 році. Це – яскравий приклад інтелектуальної прози (есеїстики) рубежу XIX – XX століть. «Моя мета не літопис минулого, але висвітлення сучасного» (6, т. 2, с. 203), – так сам автор сформулював головне завдання своєї праці.

Для пояснення суті XIX століття Чемберлен перш за все визначив, що було запозичене сучасною йому цивілізацією з древності. Він стверджував, що запозичені були три основних явища: древньогрецька філософія і мистецтво, римське право та особа Ісуса Христа. Їхніми спадкоємцями стали дві чисті раси – євреї й германці, – а також напівкровки романського походження, яких Чемберлен назвав «пародією на людей». Але одні тільки германці були гідні цієї прекрасної спадщини. Саме в них письменник бачив єдину надію на порятунок людства. Звідси значимість кожної нації, яка проживала в межах на той час існуючих держав, знаходиться у прямій залежності від наявності у них справжньої тевтонської крові. Дійсна історія розпочалася у той момент, коли тевтон владно поклав руку на античну спадщину. Тому Чемберлен убачав шлях до врятування у тевтонах та їхній культурі.

При цьому найобдарованіші тевтони – це германці, бо вони успадкували кращі якості греків і арійців. Це дає їм повне право правити світом. Чемберлен писав: «Господь Бог покладається сьогодні тільки на німців. Ця впевненість, ця безсумнівна істина протягом багатьох років наповнювали мою душу». Він виступив з проповіддю расової переваги тевтонів, говорив про значення «зростаючого та реорганізуючого генія тевтонського народу», про те, що «... німецьке полягає не в походженні, а в стані душі» (6, т. 1, с. 559). На його думку, тевтонська «північна» раса не тільки омолодила і врятувала західну цивілізацію, але й має створити новий світ з новим суспільним устроєм.

Не дивно, що книга «Основи дев'ятнадцятого століття» дуже швидко стала популярною в Німеччині, а її ідеї дістали палку підтримку з боку пангерманських і мілітаристських кіл. Сам імператор Вільгельм II був серед перших шанувальників Чемберлена. В одному зі своїх листів письменнику кайзер заявив: «Всевишній послав Вашу книгу німецькому народові, а Вас особисто мені» [7, т. 1, с. 140]. Щодо Чемберлена, то під час Першої світової війни він був одним з найвідоміших пангерманців та стверджував, що Німеччина завжди була справжньою батьківщиною свободи.

Окрім расових теорій Гобіно і Чемберлена, вплив на німецьку геополітику справили певною мірою співзвучні з ними ідеї німецького філософа Фр. Ніцше. В своєму останньому творі «Жадання влади» (1889 рік) він виступив з палкою апологією людини, протестом проти будь-яких форм духовного рабства. Водночас, виступаючи прихильником щастя, формула якого «тверде «так» або «ні», пряма лінія і мета» [5, с. 331], філософ висловив низку безкомпромісних думок та положень, що використовувалися апологетами расизму і крайнього націоналізму. Так, він заявляв: «Недолугі й безпорадні мусять загинути – це перший принцип нашої любові до людини. І в цьому їм треба допомогти» [5, с. 332].

Ніцше з філософських позицій виступав за появу і розвиток Надлюдини, проголосивши: «Бог мертвий, – тепер ми хочемо, щоб жила надлюдина» [5,

с. 285]. Але ця заява мала і зворотну сторону. Надлюдина протиставлялася всім іншим простим смертним та навіть людству в цілому: «Надлюдина припала мені до серця; моя перша і єдина любов – вона, а не людина – чи то ближня, чи вбога, чи страждена, а чи найкраща» [5, с. 285]. У міфі про надлюдину, яка індивідуально долає буржуазний світ, причому поза всякими моральними нормами й з крайньою жорстокістю, культ сильної особистості поєднується з романтичною ідеєю «людини майбутнього», котра залишила позаду сучасність з її пороками і брехнею. Д.Галеві, французький біограф Ніцше, влучно підмітив, що «Надлюдина – це надія, ілюзія» [3, с. 205]. У Надлюдині Ніцше бачили арійця, хоча сам філософ цього й не думав стверджувати. Чого варті тільки такі слова автора «Жадання влади»: «Ох, ці німці, як дорого вони нам обійшлися! Марнувати все – незмінне діяння німців» [5, с. 413].

Щоправда, відстоюючи ідею про те, що життя – це воля до влади, Ніцше виправдовував «війну всіх проти всіх». Він уважав війну не тільки фатально неминучою, але й першою життєвою необхідністю, вирішальною умовою самопіднесення та самоствердження життя. У процесі війни здійснюється відбір найповноцінніших індивідів, які мають панувати. Ніцше не дав прямої відповіді також і на питання, яких індивідів, яку расу він мав на увазі під «панівною расою». Однак прихильники ніцшеанства всіляко обґрунтовували, що тільки арійці принесуть людству духовне звільнення, вищу культуру і на цьому шляху для них придатні та виправдані будь-які методи. Вони вважали, що саме «німецький дух» може найповніше втілити волю до влади «панівної раси» і мріяли про Велику Німеччину, яка очолить Європу, об'єднає її під своєю владою й буде диктувати свою волю всьому світу.

Ці схарактеризовані раніше расові доктрини Гобіно і Чемберлена та ніцшеанська концепція Надлюдини були покладені в основу німецької геополітики, початок якій поклав Фрідріх Ратцель. Він продовжив роботу своїх попередників і за короткий час створив антропогеографію та політичну географію. Ратцель бачив своє завдання в тому, щоб довести органічний зв'язок політики з географією, тобто «життєвим простором» держави. Виходячи з ідей Ратцеля, шведський соціолог і політик Юхан Рудольф Челлен увів сам термін «геополітика» й разом з генералом Карлом Гаусгофером, колоніальним діячем Артуром Діксом та іншими далі розвинув основні положення цієї політичної доктрини, яка стала складовою частиною німецької зовнішньополітичної програми початку ХХ століття.

Теорія Ратцеля, викладена у праці «Політична географія», яка побачила світ у 1897 році, а також книзі, присвяченій проблемам географії Німеччини [10; 11], покликана була обґрунтувати німецькі, зокрема пангерманські, агресивні плани, спрямовані на встановлення світового панування та створення «великогерманської світової імперії». Ратцель, як і багато німецьких учених часів кайзерівської Німеччини, був людиною консервативного способу мислення. Властивий йому світогляд справив вплив не тільки на його політичні погляди, але й на напрям наукових досліджень. Його ідеї про необхідність «просторового зростання держав», «безперервну зміну масштабів політичних просторів» служили виправданню всякої зовнішньополітичної агресії.

Німецький географ уважав державу окремим організмом, «формою поширення життя на земній поверхні». При цьому законами розселення людей на

Землі визначаються також і закони поширення їхніх держав. Будь-яка держава органічно зв'язана з тим ґрунтом та простором, які вона займає й за допомогою яких забезпечує життєво необхідні потреби людей. Це означає, що особливості держави, її властивості, якості, характер і природа складаються не тільки з особливостей відповідного народу, але й з особливостей простору, землі, які він займає. Найважливіші з цих особливостей – 1) величина або розміри, місцезнаходження і кордони держави; 2) характер ґрунтів та форма землі разом з її рослинністю; 3) співвідношення між державою й іншими частинами земної поверхні [11, с. 5].

Однак будь-яка держава, що відмежована від інших і має свій простір, не веде ізоляованого життя. Вона зв'язана з іншими державами, перш за все зі своїми безпосередніми сусідами. Таким чином, з одного боку, вона входить у систему держав, несе у собі особливості, властиві конкретній частині світу. З другого боку, вступає у неминучий конфлікт з іншими державами у боротьбі за нові території. Ратцель писав: «Суть держав така, що вони розвиваються, змагаючись із сусідніми державами, причому нагородою в боротьбі у більшості випадків є частини територій» [11, с. 221].

Отже, зростання народонаселення країни обов'язково вимагає збільшення її території. Причому висококультурні народи, до числа яких Ратцель перш за все відносив німців, прагнуть до утворення великих і життєздатних державних організмів. Оскільки територіальний поділ світу завершився, то розширення кордонів «народів з високою культурою» неминуче повинне відбуватися за рахунок витіснення інших народів, а нові життєздатні держави можуть виникати на руїнах старих.

Як уважав Ратцель, історія держав і народів – це історія завоювання земного простору. За його твердженням, наприкінці XIX століття жодна велика європейська держава не обмежувалася «корінною» землею, а прагнула до здобуття колоній поза Європою. У розвитку всіх держав прагнення до просторового розширення та збільшення території відіграє вирішальну роль. З усіх держав Європи тільки одна Німеччина до 1884 року залишалася найбільш європейською країною як за відсутністю колоній, так і за своїм центральним становищем на континенті. В інтересах зміцнення й посилення своєї політичної могутності у центрі Європи, на думку Ратцеля, Німеччина повинна прагнути до завоювання колоніями для направлення туди надлишку свого населення.

Тому німецький геополітик окремо обґрунтував і розвинув ідеї німецької колонізації чужих територій. «Народ росте, збільшуючи свою чисельність, країна – збільшуючи свою територію. Тоді як зростаючий народ відчуває потребу в нових землях для збільшення своєї чисельності, то він виходить за межі країни. Спочатку він ставить на службу собі та державі ті землі всередині країни, які до цих пір не були зайняті: внутрішня колонізація. Якщо її не вистачає, народ направляється зовні й тоді з'являються всі ті форми просторового зростання, які в кінцевому підсумку ведуть до здобуття землі: зовнішня колонізація. З нею тісно зв'язане військове просування і завоювання» [11, с. 115], – відзначав Ратцель. Розвиваючи свою тезу про необхідність розширення «життєвого простору» за рахунок зовнішньої колонізації шляхом застосування сили, він заявляв також, що держава для того, щоб стати «великою», повинна мати територіальну основу

площею не менше ніж 5 млн. кв. км. Територія ж Німеччини у кінці XIX століття була тільки 550 тис. кв. км.

Зацікавленість Німеччини у переділі колоній на свою користь – перша геополітична ідея Ратцеля. Водночас, на його думку, це – «вимога природи народного тіла, аналогічна голоду або спразі. Вона все більше і більше набуватиме значення головного завдання німецької політики» [10, с. 159].

Друга ідея – експансія в Європі. Зауважимо, що тут Ратцель виступав послідовником тих теоретиків, які вважали континентальну експансію першочерговим завданням, успішна реалізація котрого створить ґрунт для заокеанської колоніальної політики. Перед людством стоїть завдання об'єднання Європи в одне ціле під гегемонією центральної європейської держави – Німеччини. Здійснення цієї великої «ідеї простору», на думку геополітика, буде найбільшим досягненням.

Ратцель конкретизував європейські політичні прагнення Німеччини та сформулював особливе поняття Серединної Європи, якому попередньо дав фізико-географічне тлумачення. «Між Альпами, Північним і Балтійським морями, між Атлантичним океаном і Чорним морем, – писав географ, – лежить та частина Європи, де Альпи, Карпати й Балкани, широкі низини і такі ріки, як Рейн та Дунай, надають взаємну схожість основним формам поверхні, країна, клімат якої однорідний, рослинність якої майже від одного краю до іншого є одним і тим же килимом лісів, лук, боліт, галявин. Це – Серединна Європа у найширшому значенні слова» [10, с. 5]. Таке об'єднання в один комплекс різних районів Європи було зроблене Ратцелем з конкретною політичною метою. Якщо Серединна Європа є фізико-географічним цілим, то цілком природно виникає тенденція до політичного об'єднання цієї території. Найбільші можливості для його здійснення відкриваються перед Німецькою імперією як державою, розташованою у центрі Європи. Виходячи з цього, Ратцель убачав завдання Німеччини і німецького народу «в згуртуванні та забезпеченні за собою сил Серединної Європи» [10, с. 201].

За своїм конкретним змістом зовнішньополітична програма Ратцеля не відрізнялася від схарактеризованих раніше пангерманських планів. Водночас від ординарних проповідників агресії та загарбань Ратцель відрізнявся перш за все тим, що прагнув не просто визначити мету і завдання, але й створити, за його словами, «всеохоплюючу теорію імперіалістичної експансії» в інтересах кайзерівської Німеччини. Геополітика Ратцеля стала своєрідним містком, перекинутим у XX ст. для обґрунтування офіційним Берліном свого права на утвердження в позиції «світової держави».

Можна підсумувати, що геополітична теорія Ратцеля, яка ґрунтувалася на засадах географічного детермінізму й соціального дарвінізму, була програмою та ідеологічним обґрунтуванням агресивних зовнішньополітичних намірів пангерманців і тих кіл, які прагнули до посилення позицій Німеччини за рахунок загарбання нових земель та розширення ринків збуту й аграрно-сировинної бази. Вона служила виправданням експансіоністської зовнішньої та колоніальної політики правлячих кіл. Ідеї «життєвого простору», «народу без землі», «просторового зростання держав» за рахунок зовнішньої колонізації мали були також служити засобом ідеологічної обробки і виховання німців у дусі шовінізму. Такі геополітичні плани створення «всемогутньої Пангерманії» у контексті

реалізації теорії Ратцеля були яскраво проілюстровані на практиці вже на початку ХХ століття.

Перша світова війна стала логічним продовженням внутрішньої та зовнішньої політики тогочасних великих держав й особливо кайзерівської Німеччини. Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці мають право панувати над іншими народами. Пангерманці, керуючись і відповідними геополітичними положеннями щодо безальтернативності для Німецької імперії розвитку шляхом насамперед «просторового розширення», закликали проводити політику сили відносно інших держав, створювати міцний флот та армію. Ідеологічна, індустріальна і військово-технічна боротьба за «місце під сонцем» створили для офіційного Берліна необхідні передумови ескалації міжнародної обстановки на початку ХХ століття й зіштовхнули світ у вир глобального збройного конфлікту – Великої війни 1914 – 1918 років.

Список використаних джерел

1. Абуш А. Ложный путь одной нации: К пониманию германской истории / Александр Абуш. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 349 с.
2. Вольтман Л. Теория Дарвина и социализм / Людвиг Вольтман. – СПб. : Зябицкий и Пятин, 1900. – 333 с.
3. Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше / Даниэль Галеви. – Рига : Спридитис, 1991. – 270 с.
4. Гейден Г. Критика немецкой геополитики / Гюнтер Гейден. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1960. – 312 с.
5. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Фрідріх Ніцше. – К. : Основи-Дніпро, 1993. – 415 с.
6. Чемберлен Х.С. Основания девятнадцатого столетия / Х.С. Чемберлен / Вступ. ст. Ю.Н. Солонина; пер. Е.Б. Колесниковой: в 2 т. – СПб. : Русский Мир, 2012. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2 – 479 с.
7. Ширер У. Взлёт и падение третьего рейха / Уильям Ширер: в 2 т. – М. : Воениздат, 1991. – Т. 1. – 653 с.; Т. 2. – 528 с.
8. Chamberlain H.-S. Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts / H.-S. Chamberlain. – München: Bruckmann, 1899. – 1031 s.
9. Langbehn J. Renbrandt als Erzieher / Julius Langbehn. – Leipzig, C.L. Hirschfeld, 1891. – 560 s.
10. Ratzel F. Deutschland / F. Ratzel. – 5. Aufl. – B.-Lpz.: Verlag Brüder Suschitzky, 1921. – 273 s.
11. Ratzel F. Politische Geographie / F. Ratzel. – München-Lpz.: R. Oldenbourg, 1897. – 715 s.

С. С. Троян

КАЙЗЕРОВСКАЯ ГЕРМАНИЯ НА ПУТИ К ВЕЛИКОЙ ВОЙНЕ 1914 – 1918: ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Германская империя со времени основания в 1871 году активно укрепляла экономический и военно-политический потенциал, готовясь к борьбе за «место под солнцем» на мировой арене. Быстро возрастало политическое влияние в рейхстаге и правительстве представителей крупной индустрии, милитаристских кругов и радикальной части пангерманского движения. Внешнеполитическая программа этих сил базировалась на идее о превращении кайзеровской Германии в мощную «мировую державу». Фундаментальные основы этой программы основывались на

геополитических принципах пространственного расширения Германской империи. Геополитические идеи и планы создания мощной Великой Германии (Пангермании) были характерны для политического географа Фридриха Ратцеля. Он считал континентальную экспансию первоочередной задачей, его успешная реализация создаст почву для заокеанской колониальной политики. Первая мировая война стала логическим продолжением практического воплощения немецкой геополитической программы. Идеологическая, индустриальная и военнотехническая борьба за «место под солнцем» создали для официального Берлина необходимые предпосылки эскалации международной обстановки в начале XX века и столкнули мир в пучину глобального вооруженного конфликта – Великой войны 1914 – 1918 годов.

Ключевые слова: Германская империя, внешняя политика, колониализм, геополитика, Фридрих Ратцель, Миттельевропа, Пангерманское движение, Первая мировая война.

S. S. Troyan

KAISER'S GERMANY ON THE WAY TO THE GREAT WAR 1914 – 1918: GEOPOLITICAL DIMENSION

The German Empire from its founding in 1871 quickly strengthened its economic and military-political potential, ready to fight for a “place in the sun” in the world. The political influence of representatives of big industry, militaristic, and radical circles of the Pan-German movement in the Reichstag and government were rapidly growing. Foreign policy program of the forces was based on the idea of converting Kaiser's Germany into a powerful “world power”. Fundamentals of the program were based on the principles of geopolitical spatial expansion of the German Empire. Geopolitical ideas and plans of creating a powerful Great Germany (Pan-Germany) were characteristic of the political geographer Friedrich Ratzel.

Two main areas of the German geopolitics can be defined clearly: 1) justification of invading foreign lands and, above all, of the German “eastward”; 2) the ideological rationale for capturing overseas colonial territories, sales markets, and sources of raw materials for Germany. From the very beginning, geopolitics played a special role in the justification of the imperialist Pan-German programs. It is no accident that the founder of German geopolitics F. Ratzel was a member of the Pan-German alliance. In developing his doctrine F. Ratzel used two concepts: geographical determinism, which was based on the thesis of the decisive role of geographical factors in public life, and social Darwinism. He believed in continental expansion priority because its successful implementation will create the ground for overseas colonial policy. The First World War was a logical continuation of the German geopolitical practical implementation of the program. Ideological, industrial and military-technical struggle for “place in the sun” created for the official Berlin prerequisites of escalating the international situation in the early twentieth century and pushed the world into global armed conflict – the Great War of 1914-1918.

Keywords: German Empire, foreign policy, colonialism, geopolitics, Friedrich Ratzel, Mitteleuropa, Pan-German movement, World War.

Надійшла до редакції 24 листопада 2014 року

* * *